

УДК 791.53(47+57)“1927–1930”

Миславський В. Н.

Харківська державна академія культури

СТАНОВЛЕННЯ АНІМАЦІЇ В УКРАЇНСЬКОМУ КІНЕМАТОГРАФІ 1927–1930-Х РОКІВ

Миславський В. Н. Становлення анімації в українському кінематографі 1927–1930-х років. У статті на матеріалі широкого спектра маловідомих публікацій в українській пресі 1920–1930-х рр. уперше розглядається розвиток мультиплікаційних фільмів в українському кінематографі у зазначений період. Анімаційні фільми в Україні розглядалися як другорядні, і їм не приділялося належної уваги. Крім того, художники тільки випробували технологічні можливості нового виду кіномистецтва. Методи виробництва мультиплікаційних фільмів були недосконалі й вельми трудомісткі, що в підсумку позначалося на їх художньому рівні. Спочатку мультиплікація була більшою мірою «живим» плакатом і використовувалася як вставка в ігрові, хронікальні й науково-популярні фільми. Лише деякі з фільмів були зроблені у вигляді окремих творів, котрі призначалися для дитячої аудиторії. У роботі також розглядається вплив політичної кон'юнктури на тематику мультиплікаційних фільмів і внесок українських художників-мультиплікаторів, які перебували під жорстким тиском радянської цензури.

Ключові слова: історія кіно, УРСР, ВУФКУ, кіновиробництво, мультиплікація.

Миславский В. Н. Становление анимации в украинском кинематографе 1927–1930-х годов. В статье на материале широкой базы малоизвестных публикаций в украинской прессе 1920–1930-х гг. впервые освещается развитие производства анимационных фильмов в украинском кинематографе в указанный период. Анимационные фильмы в Украине не имели широкого распространения, поскольку в большинстве своем отличались невысоким художественным уровнем. Это объясняется тем, что изначально мультипликационные фильмы рассматривались как второстепенные и им не уделялось должного внимания. Кроме того, художники только «нащупывали» технологические возможности нового вида киноискусства. Методы производства мультипликационных фильмов были несовершенны и весьма трудоемки, что в итоге сказывалось на их художественном уровне. Первоначально мультипликация являлась в большей степени «одушевленным» плакатом и использовалась как вставка в игровые, хроникальные и научно-популярные фильмы. Лишь немногие из фильмов, лишенные плакатности, сделанные в виде отдельных произведений,

предназначались детской аудитории. Эти мультфильмы рассказывали истории, интересные детям. Подобные картины, возможно, и пользовались успехом у определенной части зрителей, но не получили отражения в прессе. В работе также рассматривается влияние политической конъюнктуры на тематику мультипликационных фильмов и вклад украинских художников-мультипликаторов, пребывавших под жестким прессингом советской цензуры, на развитие нового вида киноискусства.

Ключевые слова: история кино, УССР, ВУФКУ, кинопроизводство, мультипликация.

Mislavskiy V. Rise and Development of Animation in the Ukrainian Cinematography in 1927–1930. Based on the vast number of little-known publications in the Ukrainian media of the 1920's–1930's, the present article is the first study on the development of animated film production in the abovementioned period of Ukrainian cinematography. Animated films were not widespread in Ukraine, because the artistic level thereof was quite low, for the most part. Animation was initially regarded as an accessory tool, and, therefore, neglected. Furthermore, the artists were only groping about for technological potentialities of the new form of cinematographic art. Animation production techniques were very tedious and labor-intensive, which eventually affected the artistic level of the produced films. From the very outset, animation was rather perceived as “poster coming alive”; animated fragments were inserted into fiction, news, and popular-science films. Only a few films were produced as separate works intended for children audience, not as “live posters”. The stories shown in those animated cartoons were of interest to children. Although such cartoons could have been quite successful among their audience, they received no media coverage. The article also analyzes the influence of political situation on the subject matter of animated films, and contribution of Ukrainian animation artists (who had to work under rigid pressure of the Soviet censorship) to the development of a new form of cinematographic art.

Analysis of recent studies and publications. The weightiest contribution to the research of Ukrainian cinematography was made in the 1950's–1970's by Ukrainian film experts H. Zhurov, A. Romitsyn, I. Korniyenko, A. Shimon. However, neither of the above authors touched upon the development of Ukrainian animation in the 1920's in their works. Moreover, no study has been dedicated specifically to this issue, which reinforces relevance of the selected topic. For the time being, this subject is still unexplored. Two fundamental studies on the history of Ukrainian cinematography published in the late 2000's — “History of the Ukrainian Cinematography”, a monograph by L. Hosenko, and “Essays on the History of Cinematic Art in Ukraine”, a collective study — have also overlooked production of animated cartoons.

Problem Statement. Animated film production and its role in cinema development still remains an obscure chapter in the history of the Ukrainian cinematography. Gaps in studies mostly refer to the 1920's–1930's, although much has been written about this period of Ukrainian cinematography in general. Thus, the problem has not been subject of a specific study, and is quite relevant.

Objective of the article. Exploring certain aspects of animated film production as an individual form of Ukrainian cinematographic art in the 1920's, and the affecting factors.

Summary of principal study material. Ukrainian animation came into being in the late 1920's. Animated films were initially created in Kharkiv and at cartoon workshop of Odessa Film Studio. Later on, all production work was carried over to the newly-opened Central Cine Laboratory in Kyiv. In Ukraine, as well as in RSFSR, animation technology was generally used for creating inserts into cultural and news films. Several agitation-and-propaganda cartoons were produced for the adult audience. Animation was practically not perceived as cinematic art comprehensible to children.

Apart from cartoon inserts in newsreels, animators produced animated trailers (for example, trailers of the films "The Eleventh" (1928, directed by E. Makarov) and "The Sold Appetite" (included in AUPhCA Newsreel) have survived). Moreover, it was common practice to insert short cartoons into popular-science films. One of the first major (over 100 meters) animated cartoons made in the office for popular-science films was a section of educational film "Normal Childbirth Mechanism" (1928, directed by K. Bolotov) produced for students of medical colleges and universities. In 1927, frame-based animation was also utilized in "Ten Years" — a non-fiction historical film commemorating the October Revolution. In this film flat animation was combined with newsreel shots dating back to the period of civil war and subsequent recovery of the national economy. After Kyiv Film Studio was put into operation, agitation-and-propaganda cartoons were produced by the newly-opened cartoon workshop at stepped-up tempo. In 1930, this workshop was preparing for release of eight cartoons illustrating slogans of the spring sowing season. However, despite craftsmanship of the artists, development of animation in Ukraine was quite stagnant.

Conclusions. Due to lack of essential technologies and indispensable experience, production of a short cartoon used to be an extremely time- and labor-consuming task. That is why a total of three animated cartoons for children were produced for the period under review, and only two of them were eventually released. Animation was, by and large, used as an accessory artistic device in fiction, news, and popular-science films, in film trailers and commercials. Therefore, development of technological and artistic aspects of animation was neglected. Nevertheless, owing to the efforts made by Ukrainian animation pioneers in the mid-1920's, this form of cinematic art managed to gain widespread acceptance in subsequent years.

Research prospects for the given topic. The present study does not claim to be complete. The article outlines the problems associated with animated film production in the Ukrainian cinematography, and there is no doubt that these problems require further investigation. We believe that analysis of little-studied genres of the Ukrainian cinematography of the 1920's, such as children's and popular-science films, is a prospective way of filling the blanks in the history of Ukrainian cinema.

Keywords: history of cinema, USSR, AUPhCA, motion picture industry, animation.

Постановка проблеми. Однією з малодосліджених сторінок історії українського кіно залишається процес виробництва анімаційних фільмів і їх місце у розвитку кіномистецтва. Особливо помітними є білі плями в науковому осмисленні 1920–1930 рр., хоча робіт, присвячених українському кінематографу цього періоду, чимало.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Найбільш вагомий внесок у дослідження історії українського кіно зробили в 1950–1970-х рр. українські кінознавці, зокрема Г. В. Журов [9], А. А. Роміцин [22], І. С. Корнієнко [14], О. О. Шимон [24] та інші. 1986-го р. вийшла з друку колективна праця «Історія українського радянського кіно. 1917–1930 рр.» [11] Але в роботах названих авторів не висвітлювався процес розвитку мультиплікації в українському кінематографі 1920-х рр. Це питання не стало об'єктом окремого дослідження монографічного рівня, що також свідчить про актуальність обраної теми. Згадана тема й сьогодні не набула поширення в наукових колах, що закономірно позначилося на відсутності спеціальних робіт. Дві фундаментальні праці, присвячені історії українського кіно, видані в другій половині 2000-х рр., а саме монографія Л. Госейка [3] та колективне дослідження «Нариси з історії кіномистецтва України» [19], також оминули увагою процес випуску анімаційних фільмів у супереч бурхливому розвитку цієї сфери кіновиробництва в Україні 1920-х рр.

Мета статті — дослідити деякі аспекти виробництва анімаційних фільмів як окремої сфери українського кінематографа 1920-х рр., а також розглянути чинники, що впливали на цей процес.

Виклад основного матеріалу дослідження. Анімація в Україні бере свій початок у 1927 р., з виходом першого графічного українського мультиплікаційного фільму «Казка про солом'яного бичка» (реж. і худ.-мульти. В. Левандовський). Робота над фільмом почалася в Харкові, але в подальшому автори переїхали до Одеси, в організовану при кінофабриці Центральну мультиплікаційну майстерню. В основу мультфільму «Казка про солом'яного бичка» був покладений сюжет народної казки.

Мультиплікатори України почали свою діяльність зі створення кіноанонсів, пропагандистських «живих діаграм» на теми соціалістичного будівництва, політичних кінокарикатур, що спочатку включалися як окремі сюжети у випуски хронікальних кіножурналів «Кінотиждень ВУФКУ» (1927–1929), «Кіножурнал» (1929–1930). У той час вважалося, що мультиплікація відіграє у хронікальних фільмах важливу роль, а саме сприяє поясненню того, що відбувається в сюжеті. Вважалося нормою включати в кожен хронікальний фільм 50–60 метрів мультиплікації [8]. Приклади деяких картин: Мультгасло про вибори до міськради, «Дніпробуд» (реж.-мульти. Е. Макаров; «Кінотиждень ВУФКУ», 1927, спецвипуск), мультиплакат про позику індустріалізації («Кінотиждень ВУФКУ» [№ 46/89],

1928), «Дніпрельстан» (автор.-опер. Б. Цейтлін; 1928) [21: 13; 7], мультшарж, присвячений транспорту («Кінотиждень» № 10/105, 1929), мультиплікаційний фейлетон «Казка про загальне роззброєння» (гостра сатира на імперіалізм; реж.-мулт. М. Вейцман; «Кіножурнал» № 22/117, 1930), «Бережіть папір» (критика бюрократії; реж.-мулт. Ройтман; «Кіножурнал» [№ 2/168], 1930), мультиплікат про будівництво в Києві Палацу мистецтв («Кіножурнал» № 10/176, 1930). Зрідка графічна анімація використовувалася в ігрових фільмах. Наприклад, у картині «Октябрюхів і Декабрюхів» титри в епізодах білоемігрантського Парижа були зроблені в дузі сатиричних плакатів «Вікна росту» [16].

Окрім вставок у кіножурналах аніматори виготовляли мультиплікаційні анонси [наприклад, збереглися анонси фільмів «Одинадцятий» (реж.-мулт. Є. Макаров; 1928) і «Проданий апетит», що входив у «Кіножурнал ВУФКУ»]. Також досить поширеними в той час були мультиплікаційні вставки в культурфільми. Спеціального обладнання для виробництва мультфільмів ще не було. Виготовленням їх займався мультиплікаційний кабінет, організований на початку 1927 р. при Центральній кінолабораторії в Києві. У листопаді його перетворили на центральну мультиплікаційну майстерню, яка, до речі, встановила зв'язок із відомим майстром мультиплікації В. Старевичем [4]. У мультиплікаційній майстерні в основному працювали випускники Київського державного художнього інституту. Спочатку очолювали майстерню художники В. Левандовський та В. Девятнін, а в подальшому цю посаду обіймав художник Є. Макаров [21: 10].

Однією з перших великих (понад 100 метрів) мультиплікацій, зроблених у кабінеті для культурфільму, була мультиплікація для картини «Механізм нормальних пологів» (реж. К. Болотов; 1928), призначеної для учнів вищих і середніх медичних навчальних закладів [20]. У 1928–1929 рр. на Київській кінофабриці до мультиплікації звертається режисер О. Уманський у культурфільмах «Вакцинація та імунітет», «Висипний тиф», «Черевний тиф», «Дизентерія», «Народження людини», «Механіка нормальних пологів» [17]. У створенні цих мультиплікацій брали участь студенти Одеського кінотехнікуму і кіноаматори Харкова.

Також 1927-го р. графічна анімація була використана в культурфільмі «Десять років», присвяченому ювілею революції. У картині графічна мультиплікація була поєднана з хронікальними кадрами часів громадянської війни і відновлення народного господарства. Автори використовували матеріали Держплану і створили, як зазначалося в пресі, «перший культурфільм статистики революційного будівництва в УРСР» [10].

Анімаційна частина цього фільму вийшла в розширеному варіанті у вигляді окремого мультиплікаційного фільму «Десять» за сценарієм С. Драгоманова та М. Макотинського (реж. М. Макотин-

ський; мультипл.: Є. Макаров, В. Левандовський; худ.: В. Девятнін, Г. Дубинський, М. Фетисов; 1927) [2]. У фільмі висвітлювалися основні господарські та культурні досягнення УРСР.

За повідомленнями преси, 1927-го р. в Одесі мультиплікаційний кабінет ВУФКУ створив ще два анімаційних фільми, але вони так і не були випущені на екрани з ідеологічних причин. Анімаційний агітфільм «Українізація» (сцен.: Л. Френкель, Д. Урін; реж. і худ.-мулт. В. Левандовський; за уч. В. Девятніна) пропагував вивчення української мови [21: 10]. Г. Лойко, який працював у той час асистентом мультиплікатора, пояснював причину заборони добре зробленої, з технічного боку, картини «Українізація» ніби надмірною націоналістичною спрямованістю (на думку Головреперткому [15: 47]).

Друга картина, що не вийшла на екран, була присвячена вихідцям з Італії, учасникам руху за права робітників Сакко і Ванцетті, незаконно засудженим в Америці до смертної кари (сцен. і реж.-мулт. Є. Макаров; худ.: В. Девятнін, В. Левандовський) [23]. У фільмі використовувався оригінальний анімаційний прийом «живий плакат» [21: 10]. Головрепертком виявив у цьому фільмі «тенденції куркульської ідеології» [15: 47].

Але крім агітмультфільмів для дорослої аудиторії, потрапляли під заборону і дитячі мультфільми. Так, 1928-го р. з невідомих причин був заборонений єдиний знятий дитячий мультфільм «Казка про білку-господиню і мишку-злочинницю» (за мотивами народної казки про працювиту білочку і лядачу мишку, яка поїдає білячі зимові запаси; сцен. Б. Туровський; реж. і худ. В. Левандовський; худ.-мулт.: В. Левандовський, В. Девятнін) [6]. Не вийшов на екрани і дитячий анімаційний фільм «Івась» (сцен., реж. і худ. В. Девятнін), роботи над яким велися в мультиплікаційній майстерні при Київській кінофабриці в кінці 1920-х рр.

Причиною потрапляння «на полицю» анімаційних фільмів у 1920-ті рр. було несерйозне ставлення до мультиплікації керівництва української кінематографії. На думку чиновників, мультиплікація в кінематографічному процесі України мала другорядне значення. Теми анімаційних фільмів затверджувалися на кінофабриці, а в подальшому повністю закінчені фільми приймали худрада ВУФКУ і Головрепертком.

Із введенням в дію Київської кінофабрики і відкриттям при ній мультиплікаційної майстерні ударними темпами починається виробництво мультфільмів агітаційно-пропагандистського характеру. 1930-го р. майстерня готувала до випуску вісім мультиплікацій, що ілюстрували гасла весняної посівної кампанії. Для всіх цих фільмів Укртеакіновидав планував випустити спеціальні лібрето [5].

Фільм «Посівна кампанія і колективізація», екранізував гасло: «Перетворимо посівкампанію в генеральний наступ на кулака». У фільмі в гро-

тескній формі була представлена боротьба павука-кулака з трактором та інші моменти, пов'язані з гаслами того часу. Фільм робила мультигрупа, що складалася з молодих художників Київського Художнього Інституту на чолі з художником-мультиплікатором В. Левандовським [18].

Також 1930-го р. мультиплікаційна майстерня при Київській кінофабриці випустила 15 інсценуваннях мультиплікаційних гасел, які висвітлювали різні моменти колективізації і боротьби з кулаком [1]. До зйомки пропагандистського мультфільму про держпозики приступив Є. Макаров. За повідомленнями преси, поряд із анімацією, що займала більшу частину фільму, використовувалися хронікальні кінозйомки [5]. Паралельно велися роботи по виробництву анімаційних картин «Весна великого перелому», «Гігант» і «Ділянка фронту» [1].

Однак попри високу кваліфікацію художників, розвиток мультиплікації в Україні просувався дуже повільно. Основними перешкодами були відсутність спеціального обладнання, недостатній досвід практичної роботи художників і відсутність теоретичної роботи в області анімації.

Спочатку в Україні було впроваджено так званий шарнірний метод мультиплікації. Цей метод полягав у тому, що паперова маріонетка, намальована в основному в профіль, складалася з окремих частин, скріплених між собою дротяними шарнірами. Цей метод мав чимало недоліків. Оскільки частини маріонетки з'єднувалися в одній площині, це не дозволяло використовувати ні ракурс, ні поворот навколо осі, паралельній площині екрану, ні рух углиб кадру та навпаки. До того ж цей метод був досить трудомістким, і виробництво одного мультфільму потребувало багато часу. Наприклад, фільми «Українізація» і «Казка про білку-господиню і мишку-злочинницю» робилися близько двох років [15: 48].

На початку 1930-х рр. шарнірний метод перестав використовуватися в українській анімації. Картина «Друга колгоспна весна» стала останньою з тих, що зроблено за цим методом. 1934-го р. в Україні було запроваджено спрощений і більш ефективний метод графічної анімації на прозорих целулоїдних аркушах.

Крім графічної анімації в Україні проводилися експерименти в області об'ємної мультиплікації. У Харкові Б. Зелінгер, Г. Злочевський та Д. Муха 1929-го р. зробили перший в республіці об'ємний мультиплікаційний фільм «Полуничне варення» (екранізація української народної казки про пригоди двох малюків і ведмедика, які прагнули скуштувати полуничне варення). Це була спільна робота Харківського відділення ТДРК і Київської кінофабрики [12; 13].

Висновки з даного дослідження. В Україні, як, утім, і в РРФСР, технологія анімації використовувалася в основному як вставка в культурфільми і кінохроніку. Випускалися й окремі агітаційно-пропагандистські мультфільми для дорослої аудиторії.

Анімація як зрозумілий дітям вид кіномистецтва практично не розглядалася. Крім того, через відсутність необхідних технологій і досвіду, виробництво мультиплікаційної короткометражки потребувало багато часу і сил. Тому в Україні протягом розглянутого періоду було вироблено лише три дитячих мультфільми, з яких тільки два вийшли на екран.

В основному мультиплікація використовувалася як допоміжний художній прийом в ігрових, хронікальних і науково-популярних фільмах, а також у кіноанонсах і рекламних роликах. У зв'язку з цим мало уваги було приділено розвитку і технологічній, і художній стороні анімації. Однак завдяки роботі піонерів української мультиплікації в середині 1920-х рр. цей вид кіномистецтва все ж набув достатнього поширення в українському кінематографі в наступні роки.

Перспективи дослідження даної теми. Пропоноване дослідження не претендує на вичерпність. У статті окреслено коло проблем, пов'язаних із процесом виробництва анімаційних фільмів в українському кінематографі, які, безумовно, потребують подальшого розроблення. Перспективним напрямом, що сприятиме заповненню наявних інформаційних лакун, бачиться аналіз інших маловивчених жанрів українського кінематографа 1920-х рр., наприклад дитячих фільмів і культурфільмів.

Література:

1. ВУФКУ для засівної кампанії : [Ред. ст.] // Радянське мистецтво. — 1930. — № 7 (37). — 10 березня. — С. 11.
2. ВУФКУ : [Ред. ст.] // Нове мистецтво. — 1927. — № 23 (64). — 7 листопада. — С. 15.
3. Госейко Л. Історія українського кінематографа. 1896–1995 [Текст] : пер. с фр. / Любомир Госейко ; пер. С. Довганюк ; ред., передм. В. Войтенко. — Київ : KINO-КОЛО, 2005. — 461 с.
4. Девят[н]ін В. Мультиплікований фільм / Володимир Девятнін // Кіно. — 1927. — № 6 (17). — Березень. — С. 3.
5. Держпозика на екрані : [Ред. ст.] // Кіно. — 1930. — № 3 (75). — Лютий. — С. 14.
6. Дитяча казка на екрані : [Ред. ст.] // Кіно. — 1928. — № 9(45). — Вересень. — С. 14.
7. Дніпрельстан : [Ред. ст.] // Нове мистецтво. — 1928. — № 16/17 (86/87). — 7 травня. — С. 14.
8. Етапи кінохроніки : [Ред. ст.] // Нове мистецтво. — 1927. — № 14/15 (55/56). — 12 квітня. — С. 12.
9. Журов Г. В. Розвиток українського кіномистецтва [Текст] / Г. В. Журов. — Київ : Мистецтво, 1958. — 44 с.
10. Затворницький Г. ВУФКУ до Жовтня / Глеб Затворницький // Кіно. — 1927. — № 18 (30). — Жовтень. — С. 9–10.
11. Історія українського радянського кіно [Текст] : в 3 тт. Т. 1. 1917–1930 / ред. Б. С. Буряк, С. Г. Зінич. — Київ : Наукова думка, 1986. — 246 с.
12. Кіно. — 1929. — 15 серпня.
13. Кіно. — 1929. — 15 листопада.
14. Корнієнко І. С. Українське радянське кіномистецтво, 1917–1929 [Текст] : нариси / І. С. Корнієнко. — К. : Вид-во АН УРСР, 1959. — 141 [3] с.
15. Лойко Г. С. Рисований фільм на Україні / Г. С. Лойко // Радянське кіно. — 1935. — № 3/4. — Жовтень-листопад. — С. 46–48.
16. Маяковський на екрані : [Ред. ст.] // Театр, клуб, кино. — 1928. — № 37 (138). — 11 апреля. — С. 18.
17. Механізм нормальних пологів : [Ред. ст.] // Кіно. — 1929. — № 7 (55). — С. 12.

18. Мультиплікаційний фільм для села : [Ред. ст.] // Кіно. — 1930. — № 5 (77). — Березень. — С. 14.
19. Нариси з історії кіномистецтва України [Текст] / Акад. мистецтв України, Ін-т пробл. сучас. мистец. ; [ред.-упоряд. І. Зубавіна]. — К. : Інтертехнологія, 2006. — 862 с.
20. Нові культурфільми ВУФКУ : [Ред. ст.] // Радянське мистецтво. — 1928. — № 18. — 15 червня. — С. 12.
21. Робота мультиплікаційного кабінету ВУФКУ : [Ред. ст.] // Нове мистецтво. — 1927. — № 18 (59). — 27 вересня. — С. 10–13.
22. Роміцин А. А. Українське радянське кіномистецтво [Текст] : нариси / А. А. Роміцин. — К. : Вид-во акад. наук УРСР, 1959. — 227 с.
23. Фільм пам'яті Сакко й Ванцетті : [Ред. ст.] // Нове мистецтво. — 1927. — № 16 (57). — 12 квітня. — С. 19.
24. Шимон А. А. Страницы биографии украинского кино [Текст] / А. А. Шимон. — К. : Мистецтво, 1974. — 151 с.
9. Zhurov G. V. Rozvitok ukrains'kogo kinomystetstva [Tekst]. Kyiv : Mystetstvo, 1958, 44 p.
10. Zatvornitsky G. VUFKU do Zhovtnya. Kino. 1927, no. 18 (30). October, pp. 9–10.
11. Istorია ukrains'kogo radyans'kogo kino [Tekst] : v 3 tt. T. 1. 1917–1930. Ed. B. S Buriak, S. G. Zinich. Kyiv : Naukova dumka, 1986, 246 p.
12. Kino, 1929, 15 of August.
13. Kino, 1929, 15 of Novwmbber.
14. Kornienko I. S. Ukrains'ke radyans'ke kinomystetstvo, 1917–1929 [Tekst] : narysy. Kyiv : Vyd-vo AN URSR, 1959. — 141 [3] p.
15. Loiko G. S. Rysovany Fil'm na Ukraini. Radyans'ke kino. 1935, no. 3/4. October-November, pp. 46–48.
16. Mayakovs'ky na ekrani: [Red. st.]. Theatr, club, kino. 1928, no. 37 (138). 11 of April, p. 18.
17. Mehanizm normal'nyh pologiv : [Red. st.]. Kino. 1929, no. 7 (55), p. 12.
18. Multiplikatsiyny fil'm dlya sela : [Red. st.]. Kino, 1930, no. 5 (77). March, p. 14.
19. Nrysy z istorii Kinomystetstva Ukrainy [Tekst]. Akad. mystetstv Ukrainy, In-t probl. suchas. mystetstv ; [red.-yporyad. I. Zubavina]. Kyiv : Intertehnolohiya, 2006, 862 p.
20. Novi cul'turfil'my VUFKU : [Red. st.]. Radyans'ke mystetstvo, 1928, no. 18, 15 of June, p. 12.
21. Robota multiplikatsiynogo kabinetu VUFKU : [Red. st.]. Nove mystetstvo. 1927, no. 18 (59), 27 of September, pp. 10–13.
22. Romitsyn A. A. Ukrains'ke radyans'ke kinomystetstvo [Tekst] : narysy. A. A. Romitsyn. Kyiv : Vyd-vo akad. nayk URSR, 1959, 227 s.
23. Fil'm pam'yati Sakko i Vanzetti : [Red. st.]. Nove mystetstvo. 1927, no. 16 (57), 12 of April, pp. 19.
24. Shymon A. A. Stranitsy biographii ukrains'kogo kino [Tekst]. Kyiv : Mystetstvo, 1974, 151 p.

References: